

ESKİÇAĞDA — YUNAN-ROMA DÖNEMİNDE — HUKUK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ *

*Nuray YILDIZ ***

Söz konusu dönemde ele alınan bu konu, hukukun eğitiminin bilinçsiz olarak verilmesi, daha sonra sistematize edilerek bir hukuk biliminin ortaya çıkması ve belirli kurumlar içerisinde eğitiminin yapılmasını içermektedir.

Yunanistan'da hukukçu henüz ayrı bir meslek adamı değildi ve avukatlık görevini hatipler yapıyordu. Tiranlık yönetiminden sonra, özellikle M.Ö. V. yüzyıl ortalarında, davaların mahkemede görülmesine bağlı olarak, savunmayı yapacak kişilere gerek duyuldu. Davacıların karşılarındaki kişileri inandırmasını kolaylaştırmak ve nasıl davranılacağını göstermek amacıyla Sicilya'da Koraks ve Teisias'ın bir kitap yazdıkları (Rhetorike Tekhne) ve Atina'da bu eğitimin verilmesi için bir okul açıldığı bilinmektedir (Cic., De Orat. I, 91), Atina'da hitaben zaten gelişmişti ve devlet adamları —örneğin Perikles— zaten birer hatipti. Ayrıca hitabetin önemli kollarından biri de adli hitabet idi. Mahkemeler özel ve kamusal davalara bakıyor, kişiler de kendilerini savunuyorlardı. Savunma yapamayanlar için gerekli metin *logographos* tarafından yazılıyor, davacı da bu konuşmayı öğrenerek, yargıçların önünde söylüyordu (Hense-Leonard, 1948; s. 175). Siyasal davalarda konuşacak olanları Halk Meclisi belirliyordu. O halde eski Yunan hukuk adamı bir hatip ile özdeşleşmişti, bilgi ve eğitimi özellikle güzel konuşma temeline dayanıyordu.

* «Eskiçağ'da Hukuk» konulu III. Akım Konferansları çerçevesinde 17 Nisan 1990 günü yapılan konuşmanın metnidir.

** Marmara Üniv., Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı.

M.Ö. V. yüzyılda hukuk eğitimi, siyasal ve sosyal sınırlar içerisinde sofistler tarafından verilmiştir. Onlar için bilgi, teorik olmaktan çok, uygulamalı ve hayata yararlı olmalı idi. Erdemli kişi, yetkin ve üstün bir insandı. O halde iyi eğitilmeli, toplum bilgilendirilmeli idi. Bu arada Yunanistan, Pers Savaşlarından galip çıkmış, siyasal ve ekonomik alanda gelişme göstermiş, bunun sonucu olarak demokrasi gelişmişti. Bu durumda kurulan halk meclisleri, vatandaşlık hakkına sahip olan yurttaşların eğitimini gerektiriyor, bu ise şehirden şehire giderek konferanslar veren sofistler tarafından yapılıyordu. Onlar, gençlere güzel konuşma ve tartışma sanatını öğretiyorlardı. Sofistler, hitabet dışında, mantık, psikoloji ve insanı konu alan diğer siyasal ve sosyal sorunlar ile de uğraşıyorlardı. O halde, toplumu bu kadar etkileyen sofistler, polis içindeki hukuk eğitimini hitabet, tarih ve felsefe öğretimi çerçevesinde vermişlerdir. Söylevlerde heyecan yaratan duyguları incelemiş, dil ve üslup çalışmaları yapmış, güzel konuşma için doğru görünen fikirleri bulma düşüncesi üzerinde durmuşlardır (Gökberk, 1961; s. 43-44).

Daha sonraki sistematik dönemde, Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi filozoflar, hukuk ve hukuk eğitimini, felsefenin ahlak dalı çerçevesinde ele almışlar ve onu, iyi bir vatandaş yetiştirmek için verilmesi gereken eğitim olarak düşünmüşlerdir.

Onlardan Sokrates (M.Ö. 469-399), sofistlerin subjektif fikirlerini genel kurallar haline getirmiş, iyi ahlaklı insanlar yetiştirilmesini amaçlamıştı. Bunun için soru-cevap yöntemi ile tümevarım (inductio) metodunu kullanmıştır. Erdem ve mutluluğun yüksek bir ahlak ile elde edilebileceğini savunarak (Gökberk, 1961: s. 50-51) hukuk eğitimini, ahlak ve genel çizgileri ile felsefe içinde vermiştir.

Platon (M.Ö. 428-348/47) devlet, ahlak ve özellikle sosyal ahlak konuları üzerinde dururken, devlet ve kanunlar ile ilgili ideal bir görüntü çizmiş, hukuku bu çerçevede ele almış ve hukukun pratikte şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ahlakı, birey ahlakından çok, toplum ahlakı veya sosyal ahlak olarak benimsediği için ideal bir devlet görüntüsünü vermiş, toplum hayatının ahlak ilkelerine göre düzenlendiği durumda, kişilerin mutlu olabileceğini vurgulamıştır (Gökberk, 1961 : s. 69-71; Platon, Politeia,

IV, 427-432). Onun, bu devlet idealini belirlediği *Politeia* adlı eserinden başka *Nomoi* adlı eserinde daha realist bir yaklaşımla, kanunların, devleti yönetenlerin üstünde olduğunu belirtmiştir. Devletin, insanların ortaklaşa yaşamalarını sağlaması ve bu arada kişileri mutlu kılması gerektiği vurgulanmıştır. Bilgelik, cesaret, ölçülülük, olgunluk ve adaletin, devletin olgunluğunu sağlayan ana erdemler olduğunu, bunun ise hukuk anlayışı ile gerçekleştirildiğini belirtmiştir (Platon, *Nomoi*, 630 c-d, 661 d, 713 d-e, 715 b, 716 a-b; Gökbert, 1961 : s. 78-79). Bütün bu görüşler, Atina'daki Akademia'da verilen konferanslarda, gene felsefe içersinde verilmiştir. Özellikle dialoklarında ahlak ve siyaset konularını öğrencilerine anlatmıştır.

Platon'dan sonra, onun öğrencisi olan Aristoteles (M.Ö. 384-322) Atina'da Lykaion'da bir okul kurarak (355) burada ders verir. Pedagojik nitelik taşıyan bu dersler, mantıksal ve felsefi bir yöntemle verilmiştir. Aristoteles, gene toplum ahlakını ele alarak devleti belirlemiş, sosyal bir yaratık olan insanın, toplum ve devlet içinde ahlaki olgunluğa eriştiğini belirtmiştir. Adaleti, toplum hayatının temel erdemi olarak görmüştür (Gökberk, 1961 : s. 95-97).

Bu dönemde şehir devletinde halk ve devlet ile kişilerin kendi aralarındaki ilişkiler, polis kendi yasaları ile çözümleniyordu. Buna bağlı olarak geniş anlamda bir hukuk birliği ve onun kurumlaştırılması gerçekleşmiyordu. Hukuk kapsamına giren adalet v.b. bilgiler, yukarıda görüldüğü gibi, ahlak felsefesi içinde yer alıyordu. Ancak felsefenin, doğa, insan ve Dünya bilgilerine yönelik —din bir yana— büyük düşünce akımlarını ortaya koymasından sonra, Hellenistik devirle beraber, Yunanistan'ın siyasi bağımsızlığı yok olmuştu. Buna paralel olarak hitabet önemini yitirmiş ve sadece okullarda öğretilen bir ders niteliği taşımıştır. Bu sosyal ve siyasal değişim içinde sosyal ve siyasal ahlak içersinde, bireysel ahlak üzerinde de durulmuştur. Bergama, Antakya, İstanbul, Roma, Rodos gibi yerlerdeki okullar, Atina ile rekabet edecek hale gelmişlerdir.

Bu değişimlerin sonucunda, şehir devletinin çözülmesi ile sosyal ve siyasal örgütlenme düzeni bozulmuş, bu ise insanları karamsarlığa itmiştir. Bu arayış içinde olan insana, kendi din ve

kültürleri yetersiz kalmış, Doğudan gelen mistik ve asketik dinler ve felsefeler etkili olmuştur. Sistematik felsefe, yerini dinsel ve gizemci felsefelere bırakmıştır. Bu arada, bir yandan bilimler Aristoteles'den itibaren sistematize edilerek, ayrı ayrı inceleme konusu olurken, Hellenistik-Roma felsefesi de, Doğu etkisi ile metafizik ve ahlak sorunlarını ele almıştır. İşte bu sıradaki toplumsal çözülme içindeki bireyin sorunlarına da cevap verebilen bir felsefe sistemi olan Stoa felsefesi benimsenmiştir.

Stoa felsefesi, Hellenistik-Roma döneminin tipik felsefesi olmuştur. Bu dönemin bunalımlı insanına mutluluk vermesi, onun ortaya atmış olduğu, insanın kendi duyularına bağlı olarak bilgi edinme yani bireycilik ilkesi ile mümkün olmuştur. Bundan başka tüm insanları içine alan evrensellik ilkesi ise Hellenistik devrin, Dünya devleti ve Roma imparatorluğuna egemen olan anlayış ile bağdaşmıştır. Bundan başka, Stoa felsefesinde, duygulara hakim olabilme ve akla uygun hareket etme fikri —sağduyu diyebileceğimiz— benimsenerek, erdemli yaşama ve bilgi ideali ortaya konulmuştur. Yüksek düzen karşısında sorumluluk ve ödev fikirleri onunla gelişmiştir. İnsanlık, eşitlik, özgürlük, adalet, sevgi, hoşgörü gibi kavramlar da bu felsefenin kapsamında idi. Kötülüğün mutsuz, iyiliğin mutlu edeceği ve insan aklının adaleti seçebileceği (temelinde adalet bulunan doğal hukuk) görüşü, bu sistemde yer alır. (Gökberk, 1961 : s. 120-121).

Bazı araştırmacılara göre bu dönemde yaygınlaşan Stoa felsefesi, Grekler aracılığı ile Roma'ya girmiş ve imparatorluk döneminde ve onun hukuk sisteminde etkili olmuştur. Stoanın evrensellik ve dünya devleti görüşü, Roma devletinin siyasal ideolojisini, görev anlayışı ise devletteki düzen anlayışını etkilemiş olmalıdır (Aksal, 1941 : s. 471; Sarıca, 1980 : s. 30-31). Ayrıca gerek iç mücadeleler ve gerekse egemenliği altına aldığı ülkeleri yönetmek de belli bir hukuk sistemini gerekli kılmıştı.

Stoa felsefesinden etkilenmiş olsun veya olmasın Roma devleti, kurduğu hukuk sistemi sayesinde kendi düzenini kurabilmiş ve siyasal gücü artmıştı. Bilim, sanat ve felsefe Greklere özgü kalarak, Romalılar hukuk alanında orijinalliğini korumuşlardır. Onu, pozitif bir bilim dalı olarak uygulayabilmişlerdir. Diğer bir deyişle bunu şöylece özetleyebiliriz. Hukuk ve adalet ile özdeşleşen,

bireycilik ve evrensellik fikirleri ile beslenen, akıl sayesinde yanlışla doğruyu birbirinden ayırdedebilen, aklın birliğine inanan, yasaların iyilik ve erdeme götürdüğünü kabul eden, tüm insanlar için adaleti isteyen Stoanın hukuk anlayışı, Roma hukuk anlayışını etkilemiş de olsa, Avrupa uygarlığının düşünce temelini oluşturan Roma hukuku, Romalılar'ın hukuk alanındaki yaratıcılık ve pratikliği sayesinde gelişmiştir. Roma devletinin temeli olan ve toplumsal düzenini sürdüren bu hukuk, miladi yıllardan sonra önem kazanarak, M.Ö. I - M.S. III. yüzyıllar arasında, önemli çalışmaların yapılması, ünlü hukuk okullarının kurulması ile belirlenecektir.

Stoa felsefesi bir yana, Hellenistik dönemde hukuk okulları henüz kurulmamıştı, ancak tıp okullarının yanında eklenmiş olarak yer alıyordu. Roma, Atina, İskenderiye'deki tıp okulları yanında mütevazı bir yere sahipti. Yunan kütüphanelerinin savaş ganimeti olarak Roma'lı generaller tarafından Roma'ya getirilmesi sonucunda, Yunan kültürü etkisi ile Roma'da kütüphanelerin yayılması gibi, diğer kültür kurumu olan Roma hukuk okulları da, yaygınlaşmadan önce Hellenistik hukuk okullarını tanıyordu. Roma'daki uygulama daha sonraki dönemde gerçekleşecektir. Roma, gerçekçi bir yaklaşımla kurduğu hukuk okulları sayesinde, hukuk bilimini kuracak ve yöneticilerini yetiştirecektir.

Roma'da hukukun bilim olarak ortaya çıkması, *ius privatum* yani özel hukukun, *ius sacrum* yani kutsal hukuktan ayrılması ve pontifekslerin, özel hukuk üzerindeki etkilerinin kaybolması sonucu olmuştur. M.Ö. III. yüzyıla kadar pontifeksler, hukuka gerek duyanlara ritüel yazılar ve formüller veriyorlar ve bu belgeleri *libri pontificales* dedikleri rahiplik kitapları içinde saklıyorlardı (Dulckeit-Schwarz, 1975 : s. 144). Bunlar, kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için kullanılan özel hukuk formülleri idi ve ilahi hukuka (fas) göre karar veriyorlardı.

Bu din adamlarının yerine laik hukukçuların görev alması, Roma hukukunun bilim dalı olarak kurulması için önemli bir adım oldu. Bu laik kişiler üst sınıftan, patricii ve pleblerden yetişmiş, praetorluk ve konsüllük gibi mevkilere gelmiş kişilerdi. Bu durumda hukuk gene bir meslek dalı değildi ve sosyal yapının içinde bir görevi üstleniyordu. Soylu kişilerin üslendiği politik bir

iş durumunda idi. Onlar, kişiler arasındaki ticari ve diğer anlaşmazlıklara bakar (*cavere*) ve fikir dağıtırlardı. Artan sözleşme belgeleri (*cautiones*) ve onların uygulanma gerekliliği hukuka ihtiyacı arttırdı. Bu ise hukuk biliminin kurulmasını hızlandırdı. Artık çözülmesi gereken tek tek sorunlarla ilgili bir hukuk (kazusitik hukuk) söz konusu idi. Bu ise bir dinleyici öğrenciler (*auditores*) kavramı ve hukuk dersi (*docere*) kavramı doğurdu. Hakimin önünde, usta hukukçunun verdiği iştirareyi dinleyen gençler, onun cevaplarını ve bunun aracılığı ile de fikirlerini öğreniyorlardı. Bu üstat ile dinleyiciler arasında müzakereler oluşarak, fikir alış verişi yapılıyordu (*disputationes*). Bu durum ilk hukuk öğretimini başlatıyordu (Dulckeit-Schwarz, 1975 : s. 145; Umur, 1982 : s. 224; Umur, 1987 : s. 96).

M.Ö. I. yüzyılın sonlarında hukuk uygulaması yapılıyordu. Bu işlem teorik değil, pratikti. Yunanlılarda olduğu gibi, mahkemede hakimin önünde davayı yürüten kişiler, başlangıçta, hukuk kültürü almış meslekten olmayan kişilerdi (hatip-orator). M.Ö. I. yüzyıl boyunca Roma'da hatip ve avukat özdeşleşmiş olarak bu görevi sürdürdü. Roma Cumhuriyet dönemi anayasaya dayanan bir demokrasi dönemi olduğundan, halk yönetime katılıyor ve kişi kendini savunabiliyordu. Bu savunma, meclisten çıkan kanunlar ışığında ve kanun adamları ile gerçekleşiyordu. O halde kanun adamları, özellikle avukatın görevini yapan kişiler iyi yetişmeli idi. Zaten her okuyan kişi Roma kanunlarını biliyor, devlet hizmetinde bulunmayı onur sayıyor ve hitabet sanatını öğreniyordu. Bu çerçevede, Roma'da hukukun gelişmiş olabileceğini söylemek hatalı olmaz. Romalılar'ın pratik insanlar olması da bunu kolaylaştırmıştır.

Roma'da genel eğitimde aile, başından beri çocuğunun iyi bir asker ve devlet adamı olmasını amaçlıyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, bu amaçla hukuk kuralları ve iyi konuşma tekniği öğretiliyordu. İlk okulda (*schola*) temel bilgiler verildikten sonra, 12-17 yaşlarına gelen genç, orta öğretime (*grammaticus*) devam ederdi. Daha burada iken düzgün konuşmayı öğrenirdi. Bunun için karşısındaki topluluğu ikna ve inandırma yanında, yüksek sesle konuşma teknikleri (*suasoria*) da öğretilirdi. Ayrıca iki tarafın karşılıklı tartışma (*contra versia*) tekniğini de öğrenerek, politik

nutuklar ve mahkeme nutukları için gerekli teknikleri öğrenmiş olurdu. Orta öğretimden sonra Rhetor okuluna giden genç, felsefe bilgileri ile de donatılarak, hatip olarak hayata atılırdı. M.Ö. II. yüzyılda Yunan kültürünün etkisi ile gramer dersleri almağa başladığından, bu nutukları Latince ve Grekçe verebilirdi (Corcopino, 1968 : s. 116-117). İşte Roma toplumunda konuşma sanatını (*declamatio*) öğrenmiş olan vatandaş, iyi bir konuşmacı ve avukat olmağa hazırdır. Ancak onun meslekten hukukçu olmadığını vurgulamalıyız.

Hukukçunun görevini üslenen bu hatibin özelliklerini anlatan Cicero, M.Ö. 55 yılında *De Oratore* adında bir eser yazmıştır. Bu eserde iyi bir konuşmacıda bulunması gereken özellikleri anlatırken, zaman zaman hukukçudan, özellikle avukattan da söz etmiştir (Cicero, De Orat. I, 87-201). Her ikisi de karşısındakine bir fikri kabul ettirmek için güzel konuşmak zorundadır ve aynı nitelik ve eğitime sahip olmalıdır. Daha önce belirtildiği gibi, söz sanatının (rhetoriğin) bir kolu da «mahkeme nutukları»dır. Diğer bir deyişle savunma konuşmalarıdır. Örneğin hukukçular arasında ünlü hatipler ve hatipler arasında da ünlü hukukçular vardı. Scaevola bunlardan biri idi (Cicero, De Orat. I, XXXIX, 179). II. yüzyıl sonunda Yunanlılar'ın etkisi ile rhetor okullarının kurulması, mahkemelerde önemli davaları savunan, bu söz sanatı ustalarını yetiştirmişti. M.Ö. I. yüzyılda, ünlü bir hatip olan Cicero, bu özelliği yanında, çeşitli felsefe ekollerine (Akademi, Epikürosculuk, Stoa) mensup hocalardan ders alırken, aynı zamanda, devrin ünlü hukukçusu Scaevola'nın yanında, davaların karışık sorunları ile yetişmişti. Cicero böylece hem tarih ve felsefe gibi geniş bir kültür almış ve hem de söz söyleme sanatını öğrenmiş, ayrıca da mahkemedeki konuşmalara ilişkin bilgi edinmiştir (Cicero, De Legib., giriş : s. X).

Cumhuriyet döneminin adamı bir hatip gibi eğitilmiş, toplum karşısında konuşmak gibi büyük bir sorumluluğu taşıyan bu kişi, hem hatip ve hem de hukukçunun görevini üslenmişti. O halde konuşma sanatı yanında geniş bir bilgi ve kültüre sahip olması gerekiyordu. Cicero, Sicilya valisi Verres'e karşı eyalet halkının açtığı davada avukatlık yapmış ve Verres mahkum olmuştur. Cicero bu başarısını güzel konuşması ve kültürüne borçlu idi.

Ancak bu güzel konuşma yeteneğini kazandıran eğitimin yanında, hukukçuya mesleki formasyon da veriliyordu. Gene bu dönem için bize iyi bir kaynak niteliğinde olan Cicero'nun eserleridir. Dava metodu yanında, özellikle medeni hukuk bilgisi olanlara gerekli idi. Örneğin Crassus, medeni hukukla ilgili kanunları bilmede, hiçbir davayı ayrıntılı olarak ele almamıştı (Cicero, De Orat. I, XXVII, 170). Vatandaşların karşılıklı ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar, prensiplerinin, gelenek ve adetler üzerine dayandırıldığı medeni hukuku, iyi bilinmeli idi (Cicero, De Orat. I, XLI, 188). Kanun bilgisi olmayan bir avukat, herhangi bir sorunu çözemezdi (Cicero, De Orat. I, XXXVIII, 175). O halde kendisine iyi bir mesleki bilgi verilmiş olduğu düşünülebilir.

Cicero, mahkeme nutuklarının da dahil olduğu bazı nutukların hazırlanmasında beş faz bulunduğunu anlatmıştır (Cicero, De Orat. I, XXXI, 142). Buna göre 1) deliller toplamak (*inventio*), 2) bu delilleri düzenlemek (*dispositio*), özellikle önem derecelerine göre sıralamak 3) üslup ve ifade (*elocutio*) belirlemek. Bulunanlar güzel bir ifade ile süslenerek, davanın kazanılmasını sağlamak 4) bunları hafızaya yerleştirmek (*memoria*). Akılda kolayca kalacak şekilde okumak ve onları ezberlemeksizin akılda tutmak 5) konuşmayı yapmak (*pronuntiatio*), soylu ve güzel bir şekilde yapmak.

Yukarda görüldüğü gibi, iyi bir hukukçu yani burada avukat, bütün bu savunma veya nutku hazırlamak için hatiplik ve mesleki bilgi yanında, doğuştan konuşmağa yetenekli de olmalıdır (Cicero, De Orat. I, XXVII, 124; XXXVI, 167). Bu da yetmemekte ve bazı yargılara varabilmek için ikna etmek amacıyla iyi bir mantık yürütmek gerekmektedir (Cicero, De Orat. I, XX, 89). Bir mantık çerçevesinde düşünmek ve bu mantık kuralları ile, özellikle karmaşık, çekişmeli davalarda kullanılmak üzere mantık önermelerine başvurmaları gerekir. Karşı tarafın iddialarını red veya çürütme (*reprehensio*), onun yanlış olduğunu gösterme, gene mantık yoluyla yapılıyordu. Hukukçunun amacı, üzerine aldığı davada kişinin suçsuzluğunu kanıtlamak olduğuna göre, bu mantık metotlarını kullanmayı bilmesi gerekirdi (Cicero, De Orat. I, XXXI, 141). Hüküm vermek amacıyla Sokrates ve Aristoteles'in mantık metotlarından yararlanılmış olmalıdır. Bu durumda bir

hukukçu mantık eğitimi görmüş olması gerekir. Cicero'ya göre (Cicero, De Legib. giriş : s. XIV) hukuk bilimine mantık ve metodu getiren ilk kişi Servius Sulpicius idi.

Gerektiği zaman suçu başkasına atma, acındırma, dinleyicilerin ilgisini çekebilme, nefret ve sempati uyandırma, gerektiğinde suçu kabullenmiş görünme, hepsi de bazı ruh inceliklerini gerektiren konuşmalara bağlı idi. O halde psikoloji bilmek de oldukça önemli idi. Belki günümüzdeki gibi, ayrı bir bilim dalı olmasa da, felsefe ve mantık çerçevesinde, savunma yapan konuşmacılara psikoloji eğitimi verilmiş olmalıdır. Daha Platon'un derslerinde (Phaidros adlı eserinde) bile hitabetin psikolojisi üzerinde durulduğuna göre, bu dönemde söz konusu edilmiş olmalıdır. Konuşmanın can alıcı noktalarını akılda tutabilmek için hafızasına yazmak (*memoria*), gene ezber psikolojisi ve hafıza kanunlarını bilmeyi gerektiriyordu (Cicero, De Orat. I-XXI, 96; XXVIII, 128).

Konuşma metninin yazılması ve bunun sözle ifadesi söz konusu olduğuna göre, mahkemede konuşan kişi, hukukçu, tıpkı hatip gibi, iyi kelime seçmeli ve cümle düzenine önem vermeli idi. Güzel konuşma ve yazma, iyi bir dil bilgisi, edebiyat eğitimi gerektirdiğine göre, eğitiminde gramer, dil bilgisi (*elocatio*) ve sorunun anlatılması (*narratio*) yani anlatım tekniğini öğrenmiş olmalı idi. Mahkemede yapılan konuşmada, kişilerin özellikleri anlatılırken, dram sanatından da yararlanılıyordu. Kötü konuşan bir avukatın konuşmasına dayanmak zordu (Cicero, De Orat. I, XXI, 118). Bazı konuşmalar vezinli oluyor, dinleyici üzerinde şiirsel bir etki yaratılıyordu. Dil ve edebiyat bilgisi ve verilmiş olmalı idi (Cicero, De Orat. I, XXVIII, 127).

Konuşma sanatında vücut hareketleri (*actio*), yüz mimikleri ve ses hareketleri (*vox*) ve sesin tonu da önemli idi (Cicero, De Orat. I, XXVIII, 127). O halde konuşmacı, tiyatro sanatçıları gibi, bu yönden de eğitiliyordu.

Yetenekli ve geniş bilgi kazandırılmış olan hukukçunun, mesleki bilgi ve deneyimlerini, özellikle pratik yönden edindiğine ilişkin bilgilere sahibiz. Onların bu yetiştirilme biçimleri, doktorların klinik eğitimine benzetilmiştir (Marrou, 1955: s. 386). Cicero, 52 yılında yazdığı *De Legibus* adlı eserinde, kendi hukuk bilgisini,

yukarda değinildiği gibi, bir yüksek okul hocasından değil, bir pratisyen olan Mucius Scaevola'dan aldığını belirtmiştir (Cicero, Brutus 306; De Legib. I, 13). Okullarda sadece kurallar okutuluyordu, oysa doğal yola başvurmalı idi. Fikirleri ifade etmeden, onlara sahip olmak gerekirdi. Avukat, yargıçların önünde konuşmağa başlamadan önce, gözlem ve düşünme yöntemi ile konuyu iyice incelemeli idi (Cicero, De Orat. giriş : s. XI). Cicero, meslek hayatı boyunca, Rodos ekolünden dostu Servius Sulpicius ile görüş alış verişinde bulunmuş (Cicero, Brutus, 150-157; Philipp. IX, 5, 10) ve sorunları, teknik açıdan, hukukçu Trebatius ile sürekli olarak tartışmıştır (Cicero, Epist. ad Famil. VII, 22). Bu örnekler hukukçuların pratik olarak yetiştiklerini ve tartışarak fikir alış verişinde bulduklarını göstermektedir.

Bu mahkeme davaları bir okul niteliğini taşımıştır. Bu pratik formasyona *tirocinium fori* deniyordu. Hukuk kültürüne sahip bu söz sanatı ustaları, hakimin önünde (*in iure*) davayı yürütmekle (*agere*) görevli idi. İşte bu çalışmalar sırasında, kişilerin, magistra ve hakimlerin, hukuk konularına ilişkin sorduğu sorulara cevap verme işlemi ile (*repondere*), cevaplar (*responsae*) oluştu (Cicero, Epist. ad Famil. VII, 22). Bunların, hukuk yorumu ve hukukun gelişmesinde büyük rol oynadığını biliyoruz. Bütün bunların, Roma hukukçusunun teorik değil, pratik ve uygulamacı bir yapısı olduğunu ortaya koyduğunu tekrarlayabiliriz. Cumhuriyet devri sonunda hukuk, bilim olarak gelişmişti. M.Ö. I. yüzyıldan itibaren yetişen Quintus Mucius Scaevola ve Servius Rufus gibi hukukçular, onu geliştirmişlerdir. Sextus Aelius, özellikle *Tripertita* adlı eseri ile hukuk kavramlarını sistemleştirmiş, gerçek anlamda kavramlar belirlenerek öğretime gidilmiş (*instituere*) ve öğretim ve kültür kazandırılmasına (*instruere*) özen gösterilmiştir. İlk hukuk literatürü olan responsaların yanında, gene hukuk eğitiminde yararlı olan ve kavramları tanıtan *regulae iuris* de bilimsel hukuk kitapları olarak yararlı olmuştur. Tek tek kararlardan genel sonuç çıkartmak, hukuk bilimi için önemli bir adım olmuş ve hukuk için çalışma metodunu oluşturmuştur. Bunların ilki *Regula Catoniana* idi (Dulckeit-Schwarz, 1975: s. 146-147; Umut, 1982 : s. 224, 228).

Roma hukukunun bilim dalı olmasında, Yunan bilim ve felsefesinin dialektik metodunun etkisi olduğu bilinir. Özellikle felsefe, retorik ve gramer alanlarında olduğu söylenebilir. Cicero'nun Brutum (Cicero, Brutum, 152) ve özellikle De Oratore (Cicero, De Orat. 133) adlı eserlerinden örnekler vererek, adı geçen bilim dallarının önemli etkisinden yukarda söz etmiştik. Bu etkileme sonunda kavram belirlemeleri (*definitiones, horoi*), genel tür adları (*genera, gene*) ve onlara ilişkin özel cinsler ve biçimlendirmeler (*species, eide*) ortaya çıkmıştır. Bu yöntem sayesinde basit parçalara ayırma ilkesinin yardımı ile deneme alanları sistematik bir düzen içine sokulabilmiş ve genel tasarımlara, mantık çerçevesi içinde varılabilmıştır. Ayrıca teker teker görünümeler arasındaki farklar (*differentia, diairesis*) ortaya çıkmıştır. Günümüzde dahi kullanılan bilim metodu, Yunan felsefesinin dialektik metodu sayesinde olmuştur. (Dulckeit-Schwarz, 1975 : s. 147). O halde Roma hukuku, bir bilim dalı olarak Yunan mantığından yararlanarak, terminoloji ve tariflere dayanan, tasnifler ve alt bölümler ile prensipler oluşturan bir sistemler bütünü durumuna, henüz M.Ö. I. yüzyıl sonunda gelmeğe başlamıştı. Hukuk bilimine mantık ve metodu sokan ve onu karmaşıklıktan kurtararak bir bilim dalı haline gelmesinde rol oynayan kişinin, Cicero'nun dostu olan Servius Sulpicius Rufus olduğunu belirtmiştik (Cicero, Brutus, 150-157, Philipp. IX, 10). Ve Cicero'nun da belirttiği gibi, (Cicero, De Orat. I, 186-191; II, 144-145), dağınık elemanlar, felsefi bir ruh ile mantıklı bir şekilde canlandırılarak bilimsel bir değer kazandırılmıştır. Ampirik şekilde başlayan hukuk çalışmaları, gelişmeler sonucunda rasyonel bir bilim olmuştur.

Daha önce belirtildiği gibi, pratik eğitim özelliği ile başlayan hukuk, bu pratik eğitimi (*respondentes audire*) halka açık dersler şeklinde verirken, zamanla sistematik bir eğitim (*instituire*) şekli kazanmıştı. Hem *respondere* ve hem de *instituire* söz konusu olmuştu¹. Bu öğretimin yapıldığı yerlere II. yüzyılda *Stationes auditoria* deniyordu (Wendel, 1955 : s. 102). Roma'daki hukuk okulu bu kadar eskiye gidiyorsa, bu okulda böyle bir yer bulunmuş olmalıdır.

1 Aulus Gellius'a göre (Noct. Attic. I, 22, 7), Cicero'nun *Instituire* adlı bir eseri vardı, ancak kaybolmuştu.

Bu şekilde yayınları ve okulları ile gelişen hukuk bilimi ve ona verilen önem, diğer bilimlerin yanında yerini almıştı. M.S. I. yüzyılda «bilim bir hazinedir, yetenek hiç bir zaman açlıktan ölmez» diyen Petronius'un bu sözleri, hukuk mesleğinde çalışan bilim adamları için de geçerli olmalı idi (Petronius, Satyricon, XLVI). Gerçekten bazı yazıtlarda hukuk üstadı (*magister iuris*) deyimine rastlıyoruz (Dessau 1892-1961 : s. 7748).

Roma hukuk bilimini oluşturan bu preklasik hukukçular, pratik uygulamaları ile hukuk çalışmaları yaparken, daha sonraki Principatus dönemi klasik hukukçuları gibi, devletin yüksek memuriyetlerinde görev yaparak, hukuk dışında da ülkelere hizmet etmişlerdi. Ancak onların, zor davalar ile uğraşırken, sistematik metodu ikinci derecede bıraktıkları söylenebilir. Bu zor davalar ile uğraşırken, bazı temel kurallar da oluşturmuşlardır (Dulckeit-Schwarz, 1975 : s. 149).

İmparatorluk döneminde, özellikle Principatus zamanında hukuk bilimi çok gelişmiştir. Bunun nedeni, Cumhuriyetin son döneminde, hukuk biliminin temellerinin atılmış olması idi. Cumhuriyet döneminde halk meclisi tarafından çıkartılan kanunlar, imparatorluk dönemi ile, Senato tarafından çıkartılmağa başlandı. İmparatorların kanun koyma yetkisi vardı. İmparator Augustus (M.Ö. 27 - M.S. 14) ileri gelen hukukçulara *ius publice respondendi* yani imparator adına cevap verme yetkisini vererek, onlara resmi bir otorite kazandırmış ve hukuku yüceltmışti. Kendilerine bu yetki verilen belli başlı hukukçular, hukuk alanında kendilerine başvurulunca, imparatorun yetkisini bizzat kullanıyor, onun adına cevap verebiliyorlardı. Bu bilginlerin yazılı cevapları olan *responsa prudentium* ise, özellikle II. yüzyıldan itibaren, bu kararların ortak olması halinde, mahkemeler üzerinde etkili oluyor ve hakimi yönlendiriyordu. İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) ile kanun kuvveti niteliği kazanmış ve II. ve III. yüzyıllarda hukuk kaynağı durumuna gelmişti (Gaius, Inst. I, 7; Iustinianus, Inst. I, 2, 8; Digest, I, 2, 8; I, 2, 2, 49; Umur, 1975 : s. 184). Principatus döneminde hukuk biliminin çok gelişmesi, Augustus'tan itibaren, hukukçuların Senato ve diğer önemli memuriyetlere getirilmeleri ile de mümkün olmuş olmalıdır.

Augustus'tan sonra, M.S. III. yüzyıla kadar, iki ayrı görüşü yansıtan iki hukuk ekolü ortaya çıktı. Bunlardan biri kurucu Labeo'nun öğrencisi Proculus'un adına göre *Proculiani*, diğeri ise kurucusu Capito'nun öğrencisi Sabinus'un adını taşıyan *Sabiniani* okulu idi. Bunlar iştisari yani consultativ olarak eğitim yapıyor, hukukçu yetiştiriyordu. Ancak içinde ders verilen birer okul değillerdi. Hukukun bilimsel olarak gelişmesinde ve fikir akımlarının oluşmasında rol oynadılar. Her iki okul da önemli hukukçular yetiştirdi, değerli eserler hukuk bilimine kazandırıldı. Bu eserler arasında *responsa*, *edictum*, *ius civile* gibi hukuk eserleri bulunmaktadır. Gerek bu okul ve gerekse ondan sonraki ünlü hukuk derleyicileri arasında Gaius, Ulpius Marcellus, Q. C. Scaevola, Aemilius Papianus, Iulius Paulus ve Domitius Ulpianus sayılabilir. Preklasik yazarların eserlerini derleyerek onlara açıklamalar yapan bu klasik hukukçuların eserleri sayesinde ve onları kullanan postklasik hukukçular aracılığı ile, hukuk literatürünün gelişimi parçalar halinde olsa da, izlenebilmektedir (Umur, 1982 : s. 231-240; Umur, 1987 : s. 98-99). Bütün bu hukukçular ve onların çalışmaları ile, M.S. II. yüzyıldan itibaren iyice gelişen hukuk bilimi için artık okullarda öğrenimine gerek duyulmuştu ve daha sonraki yüzyıllarda kurulup geliştirilen hukuk okulları, işte bu ihtiyaca cevap verebilecekti. Bu okulları tanımadan önce, hukuk öğrenimi için okutulması zorunlu olan ders kitaplarından sözedelim (Umur, 1982 : s. 241-242; Umur, 1987 : s. 105-106; 241-242, Umur, 1975'deki ilgili maddeler).

Ders kitaplarının başında *Institutiones* gelmektedir. Bunlar, *ius civile*'nin praetor hukuku kurumlarını sistematik olarak toplayan, özetleyen, açık ve basit bir şekilde yazılmış kitaplardır. Hukuka başlayanlar için, bu kitaptan başka *regulae* (kurallar), *definitiones* (tarifler), *sententiae* (hükümler) ve uygulamaya yönelik *opiniones* (görüşler) aynı tür kitaplardandı. Ayrıca önemli kaynakları açıklamak için yazılan şerhler (kommentar) de vardı. Özellikle *ius honorarium* ve *ius civile* şerhleri yapılmıştı. *Ius honorarium* şerhleri, Edictum sistemini açıkladığı için bunlara *Libri ad Edictum* deniyordu. *Ius civile*'yi açıklayan şerhler ise, özellikle Sabinus'un *Tres Libri Iuris Civiles*'ini açıkladığı için bunlara *Libri ad Sabinum* deniyordu. Bunlardan başka *Digeste* tipinde kitaplar

da vardı. Bunlar, hukukun tamamını geniş olarak açıklayan eserlerdi. Önemli hukuk meselelerini ele alarak çözüme ulaştıran kazuistik eserler de gene hukuk öğretiminde kullanılan ders kitabı olarak kullanılıyorlardı. Bunların içinde *responsae* (cevaplar), *quaestiones* (meseleler), *disputationes* (tartışmalar), *epistulae* (mektuplar) ve belli konuları içine alan monografiler sayılabilir. Hukuk okullarında okutulan bu ders kitaplarına, beşinci yıl okutulan emirnameler de eklenmişti. Senatus ve halk meclislerini de yönlendiren bu imparatorluk emirnameleri içinde *edictumlar* (beyannameler), *mandatumlar* (talimatlar), *decretumlar* (kararlar), *rescriptum* (cevap şeklinde görüşler) ve *epistulae* (mektuplar) vardı. Hukuk bilimini geliştirmek amacıyla, emirnameler, konuya ve kronolojik sıraya göre toplandı. Bunlar kodeks haline getirilerek M.S. III. yüzyıl sonu ve IV. yüzyıl başlarında yayınlamağa başlandı. *Codex Gregorianus* bunlardan biri idi.

Roma döneminde hukuk öğretiminin yapıldığı, önemli hukuk eserlerinin okutulduğu, ve içinde önemli hocaların ders verdiği hukuk okulları, yukarıda belirtildiği gibi, hukuk biliminin gelişmesinde büyük bir görevi üstlenmişlerdi. Bunlar hem Doğuda ve hem de Batıda kuruldu ve M.S. II-VI. yüzyıllar arasında geliştilediler. Bunlardan birinin İstanbul'da kurulmuş olması bizim için ayrı bir önem taşır.

Roma dışındaki eyaletlerde kurulan en eski hukuk okullarından biri olan Berytus (Beirut) okulu, M.S.ca. 200-551 yılları arasındaki faaliyetleri ile bilinmektedir. Roma'nın Syria eyaletindeki bu okul, Doğu eyaletlerinde görev yapan pekçok hakim ve valinin eğitim görmesinde ve devlet işlerinin yürütülmesinde büyük rol oynamıştır. Syria'daki Hellenistik geleneğin, Roma hukukunu etkilemesi sonunda, Suriye-Roma hukuku karışımı olan bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır.

Bu okulun, M.S. II. yüzyılın sonunda, imparator Septimius Severus zamanında (M.S. 193-211) kurulduğu sanılmaktadır. III. yüzyılda tam olarak örgütlendiği anlaşılan bu okul, çeşitli aralıklarla deprem felaketine uğramış ve 551-555 yıllarındaki, okulu tahribeden son depremlerden sonra, 560 yılında yangınla yok olmuştur (Hitti, 1957: s. 231-232).

Üç-dört yüzyıl faaliyette bulunan okulda yapılan çalışmalar sonunda Roma hukuku günümüze kadar ulaşabilmiş, modern hukuku için kaynak olmuştur. Okulda, V. yüzyılda, Grekçe Suriye-Roma hukuku yazılmıştı. *Libri Syro-Romani* adıyla bilinen bu hukukun çevrileri bize gelebilmiştir. Burada, ayrıca imparatorların Doğuda başvurdukları *Constitutiones* (imparator emirnameleri) bulunuyordu. Bu yasaları içeren bir arşiv deposu ile bir de kütüphane okulda yer alıyordu. Okulda hem corpus iuris üzerinde çalışan ve hem de ders veren hocalardan bazıları bilinmektedir. Sayılarının dört olduğu belirtilmiştir. Onlardan Emesa'lı Aemilius Papinianus (M.S. 140-212), imparator Septimius Severus'un dostu idi. Digeste aracılığı ile tanıdığımız ve Iustinianus'un bu Digesta'sı çıkıncaya kadar ders kitabı olarak okutulan, 37 kitaplık *Quaestiones* ve 19 kitaplık *Responsae*, onun eserleri arasındadır. Tyros'lu Domitius Ulpianus da (M.S. 170-228) bu okulda görev yapmıştı. Onun praetorlara ilişkin 83 kitaplık *Ad Edictum* ile 51 kitaplık *Ad Sabinum* adlı medeni hukuk konulu eserleri vardı. Bunlar, Iustinianus'un *Corpus iuris* ve *Pandectes*'ine temel oluşturdu. Digeste için gene ondan yararlanıldı. Özellikle *Ad Sabinum* adlı eseri 438-534 yılları arasında Berytus'da verilen dersleri içeriyordu (Wendel, 1955 : s. 103; Wendel, 1949 : s. 38, Anm. 234). Suriye-Roma hukukunu içine alan bu eserin, 475/77 yıllarına tarihlenen *Codex Theodosianus*'un şerhi ile, içerik yönünden ilişkili olduğu belirtilmiştir. (Wendel, 1955 : s. 102, Anm. 1). 438 yılında çıkan *Codex Theodosianus* için de, Papinianus ile Ulpianus'un eserlerinin geniş ölçüde kullanıldığı sanılmaktadır. Böylece Berytus okulu hocalarının eserlerinin izleri bize kadar gelebilmiştir.

Berytus'da görev yapmış hukuk hocalarından biri de, Digeste'nin kompilasyonunda çalışmış olan Anatolius idi. Bir diğeri olan Dorotheus'u, imparator Iustinianus Constantinopolis'e çağırması. (Agathios, *Historiarum*, V, 3. Karş. : Hitti, 1957 : s. 228). Bu imparator, Berytus şehrini çok seviyor ve burası için «tüm kanunların anası ve koruyucusu» diyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, bütün bu hocaların eserleri, II. Theodosius ve Iustinianus'un eserlerine temel oluşturmuştu.

Hukukçulardan başka Berytus okulunda teolojik eğitim veren hocalar bulunmuş olmalıdır. Çünkü devrin önemli din adamları

bu okulda yetişmiş ve belki onlar da hukuk derslerinden yararlanmışlardı. Bunlardan özellikle Gregorius Thaumaturgus okuldaki öğrenci hayatına ilişkin ilginç bilgiler vermektedir (Gregorius Thaumaturgus, 15-19/5). Ona göre, buraya çok uzak yerlerden öğrenciler geliyorlardı. Libanios da IV. yüzyılda okulun prestijinin artmış olduğunu söylemektedir. Burada yetişen hatiplerin çeşitli yerlerde görev aldığını anlatır (Libanios, Or. I, 214). Onların da hukuk derslerinden yararlanmış oldukları düşünülebilir. Bu okulda hukuk çalışmaları yapabilmek için daha önce gramer, Grekçe ve Latince ile retorik bilgisi gerekiyordu. V. yüzyılda bunlara edebiyat ve felsefe dersleri de eklendiğine göre, hukuk dışındaki dersler de güçlendiriliyordu.

Berytus'daki hukuk eğitimi dört yıl sürüyordu. Hoca okuyor, açıklıyor ve temel metinleri yorumluyordu. Belirli sınıflarda okutulacak konular ve kitaplar da belirlenmişti (Collinet, 1935 : s. ; Marrou 1955 : s. 388). İlk yıl yeni başlayanlarla *dupondii*² deniyordu. Bunlar, Gaius'un *Institutiones* adlı kitabı ile Ulpianus'un *Libri ad Sabinum* adlı kitabını okurlardı. İkinci yıl Ulpianus'un *Libri ad Sabinum*'una devam edilirdi. Üçüncü yıl *Responsae Papiniani* ve dördüncü yıl da *Responsa Pauli* öğrenilirdi. Beşinci yıl sonradan eklenmişti ve 291-295 yıllarından itibaren kodeks halinde toplanan imparatorluk emirnameleri okutuluyordu. Bunlar arasında Gregorius ile Hermogenius'un kodeksleri vardı. Eğitimi kolaylaştırmak amacıyla daha sonra, 438 yılında II. Theodosius'un kodeksi de eklendi. İstanbul'daki okulda olduğu gibi Latince yapılan bu dersler, V. yüzyılda Grekçe yapılmaya başlandı. Dersler öğleden sonra Eustathe kadetralinde yapılıyordu. Cumartesi öğleden sonra ve Pazar günleri bu dersler tatil edilirdi. Öğrenciler gündüz öğrendikleri dersleri akşamları tekrar ederlerdi.

Doğuda, Berytus gibi önemli merkezlerin dışında bazı yerlerde, daha küçük çapta hukuk okulları kurulduğuna ilişkin bazı ipuçları bulunmaktadır. Bunların çoğu zaten Hellenistik devirde kültür merkezleri idiler. Örneğin Caesarea'daki hukuk okulu belki Palestin'deki önemli bir merkez durumunda idi. III. yüzyılın son

² Hukuk okulunun henüz birinci sınıfında okuyan bilgisiz öğrencilere «beş para etmez» anlamında ve «iki paralıklar» demek olan bu deyim kullanılırdı. Bkz. Umur, 1975 : s. 62.

çeyreğinde burada ders verildiğine ilişkin Gregorius Thaumaturgus bilgi vermektedir (Gregorius Thaumaturgus, Orat. 64). Antakya'da ise kiliseye bağlı bir din ve hitabet okulu bulunuyordu ve buraya bir de hukuk okulu eklenmişti. Hellenistik devrin önemli merkezlerinden biri olan Alexandria (İskenderiye), bu dönemde de kültür açısından Doğuyu etkilerken, bir de hukuk okuluna sahipti. Bu üç okul da imparator Iustinianus'un okul reformları sırasında, 533 yılında kapatılmıştı (Constitutio Omnem 16, 12, 533 ve 7. Karş. : Vleeschauwer, 1963 : s. 126, 205; Wendel, 1955 : s. 102).

Hukuk okullarının en önemlilerinden biri de Constantino-polis'de (İstanbul) kurulan hukuk okulu idi. Bu şehrin kuruluşu yıllarında kurulan ve İstanbul'un en eski yüksek okulu diyebileceğimiz okula eklenmiş olan hukuk bölümünün kesin tarihi bilinmemektedir. Roma'nın ikiye ayrılması ve bu şehrin başkent olması ile birlikte, imparator Constantinus'un (M.S. 324-337), şehirde bir yüksek okul kurduğu, Atina dışında, Africa ve Syria eyaletlerinden hocalar getirtildiği sanılmaktadır. Saint-Jérôme kroniğine göre (360-362) gramer bilgini Evanthius ölünce, Africa'dan Charisius, onun yerine getirilmişti (Vasiliev, 1932 : s. 128). Diğer bazı araştırmacıların da doğruladığı gibi (Fuchs, 1926 : s. 2) İstanbul'da onun zamanında bir yüksek okul kurulmuş, devletin yönetimi için gerekli hukuk çalışmalarının yapılabilmesi için de daha o zaman bir hukuk bölümü eklenmiş olabilir (334 yılı).

O zamanki eğitime göre, yüksek okullar din konulu veya lâik olanlar diye ayrılıyordu. Lâik olanlardan hekim, hukukçu ve devlet adamı yetişiyordu. Bu okullarda edebiyat, felsefe ve çeşitli bilimler okutuluyordu. F. Fuchs'un verdiği bilgiye göre, o sırada, genel eğitim veren bir okuldan (skole Ton Romaion) sonra hukuk okuluna (skole Ton pragmatikon) gidilir ve buradan avukat (skolastikos) olarak çıkılırdı (Fuchs, 1926 : s. 6). Bu bilginin ışığında, Doğu Roma imparatorluğunda devlet memurluğu yapabilmek için felsefe, retorik gibi önemli konular yanında hukuku öğreniminin de gerekli olduğu anlaşılıyor.

M.S. 425 yılında, imparator II. Theodosius (M. 408-450) yüksek okul kurulmasını emreden bir edictum yayınladı (Cod. Theod. XIV, 9, 3). O halde bu okulun varlığı konusunda gerçek bilgiler,

onun zamanı ile birlikte başlar. İmparator Constantinus zamanında kurulan yüksek okul ile okulun hocaları, imparator II. Theodosianus'a kadar geçen 50-60 yıl içerisinde ne oldu bilinmez. Bu hocaların yetiştirdiği kimselerin okulda kalıp kalmadıklarını bilmiyoruz. Her ne olursa olsun bu okul, başkentin İstanbul'a aktarılmasından sonra resmi dilin Latince olması ve IV. ve V. yüzyıllarda bunun devam etmesi sayesinde, özellikle hukuk çalışmalarının gelişmesine yardımcı olmuştur (Fuchs, 1926 : s. 6; A. Vasiliev, 1932 : s. 151, 162). Bu dilde hukuk biliminin sözlüğü oluşmuş ve uzun yıllar kullanılmıştır.

İmparator II. Theodosius'un, eşinin desteği ile kurdurduğu belirtilen okula eklenen hukuk bölümü ile birlikte, 27 Mart 425 tarihinde açılmış olduğu söylenebilir (Ostrogovski, 1986 : s. 51; Wendel, 1955 : s. 103). Kurulan okulun adı, imparatorun kendi adını taşıyan kodeksinde (Cod Theod, XIV, 9, 3) *Auditorium* olarak geçmektedir. Ancak okulun yerine ilişkin bilgiler karışıktır, kesinlik kazanmamıştır. Yapılarımız ile birlikte üzerinde yaşadığımız bu şehirde, Geç Roma ve Bizans kalıntıları için kazı yapmanın zorluğu göz önüne alınırsa, bu durum daha iyi anlaşılır. II. Theodosianus'dan önceki yerine ilişkin bilgi bulunmayan yüksek okulun, bu imparatorun zamanında Bayezit Meydanının bulunduğu yerdeki *Forum Tauri* veya Sultanahmet Meydanındaki Ayasofya'nın yakınında bulunduğu ileri sürülmüştür (Cod. Theod, VI, 21, 1; XIV, 9, 3; Adivar, 1953 : s. 13). Bu görüşe dayanarak, yüksek okulun bölümlerinin Bayezit'deki Forumda, felsefe ve hukuk bölümlerinin ise Portico'da yer aldığı şeklinde açıklamalar da yapılmıştır. Basilikada tektra salonlarında ders verildiğini belirten F. Fuchs, onun yerinin kesin olarak bilinmediğini tekrarlar (Fuchs, 1926 : s. 2-3, alt not : 1). Bu yüksek okulun Augustaeum'da, Senatonun da içinde bulunduğu meydan ile Ayasofya Kilisesi arasında yer aldığı ve oktogonal bir yapıya sahip olduğu da belirtilmiş ve II. Theodosianus zamanında bu okulun, kütüphanesi ile birlikte Sarayın yakınında bir yere aktarıldığı açıklanmıştır (Vleeschauer, 1963 : s. 198). Bu açıklama Sultanahmet Meydanı içinde yer alan felsefe ve hukuk bölümleri için olabilir. 475 yılında çıkan bir ayaklanmada okul ve kütüphanesi zarar görmüş, ancak daha sonra Zeno zamanında okul yeniden düzenlenmişti (Zonaras, Epito-

me Hist. XIV, 2. Karş. : Vleeschauwer, 1963 : s. 198). İmparator Iustinianus (M.S. 527-565) zamanındaki ayaklanmada kütüphaneye yanmıştı (Duchesne, 1910 : s. 79). Ancak sözkonusu kitapların tümünün, hukuk bölümüne ait olduğu söylemek zordur.

İstanbul'daki yüksek okulda görev yapan hukuk hocalarının sayıları ve bazılarının adları bilinmekte ise de, özellikle II. Theodosianus zamanındaki Leontinos'un en çok sözü edilenlerden biri olduğu söylenebilir (Cod. Theod, VI, 21, 1. Karş. : Fuchs, 1926 : s. 7).

Bu hukuk okulunda yapılan çalışmalar sayesinde, pek çoğu kaybolmuş olmasına karşılık, kalabilen imparatorluk yasaları toplanmıştır. II. Theodosius'un kurduğu komisyon, 438 yılında, Latince yazılan Codex Theodosianus'u bitirdi. 16 kitaptan oluşan bu kodeks, askerlik, yönetim ve dinle ilgili decretumları, kronolojik sıra içersinde düzenlemiştir. Bu eser Geç Roma dönemi -IV. ve V. yüzyıllar- ile Hristiyanlığın yerleşmeğe başladığı yıllar için önemli bir kaynaktır. Bu tarihi kaynak daha sonra Vizigotlar'ın Roma Kanunu (*Lex Romana Wisigothorum* veya *Breviarium Alaricianum*) ile, Iustinianus zamanında çıkacak olan kodeksler üzerinde geniş ölçüde etkili olmuştur. Codex Theodosianus'un yayınlanmasından sonra çıkan imparatorluk emirleri için *Novellae* adlı eserde toplanmıştır (Vasiliev, 1932 : s. 129-130). Çıkarılan yasalardan da anlaşıldığı gibi, bu hukuk okulu, devletin kültürel gelişmesinde önyak olmuş, devlet yönetiminin daha güçlü olmasında yardımcı olmuştur.

İmparator Iustinianus zamanında hukuk okulunun yaşamağa devam ettiği bilinmektedir. Kürsü sayısı onun zamanında onaylanmış ve hocalarının sayısı dörde çıkartılmıştır. Hukuk kürsüsünde ders veren hocalardan bazılarının adlarını, bu dönem için de biliyoruz. Hukukçu ve devlet adamı Trebonius ile birlikte, corpus iuris üzerinde çalıştığı belirtilen Theophilos ve gene aynı çalışmağa katıldığı bilinen Kratinos, Berytus'dan bu iş için çağrılan Dorotheus ve ondan başka Thelelaios, Anatolios ve Isidorus gibi İstanbul ve Berytus'da çalıştığı kesin olarak ayırddilemeyen kişilerin adları geçmektedir. Iustinianus döneminin sonunda ise Stephanos antikensor ve Johannes Kobidas'ın ders verdikleri bilinmektedir (Fuchs, 1926 : s. 6-7). Bu dönemde hocaların büyük yetkisi

vardı. Yarışlara hayvan sokabiliyor, yabancı misafirleri evlerinde konuk edebiliyor ve zamanla okul dışında ders de verebiliyorlardı (Digest. L, 5, 10. Karş. : Adivar, 1953 : s. 11 ve Cod. Iust. 11, 18; Ortolan, 1857 : s. 329).

Bu hukuk bölümünde okutulan dersler ve okul süresine ilişkin bazı bilgiler de bulunmaktadır. Hukuk öğrenimi daha önce dört yıl iken, imparator Iustinianus bu süreyi beş yıla çıkartmıştır. VI. yüzyılda avukatlık serbest meslek idi, işbirliğini sağlayan bazı korporasyonlar oluşturmuşlardı ve üyelerinin sayıları sınırlı idi. Bu kişiler önce dört yıl eğitim görürken, Iustinianus'dan itibaren beş yıl eğitim görmeğe başladılar (Cod. Iust. II, 7, 11 (a. 460); Constitution Omnem (Digeste'nin önsözü), CCCLIV, II, 224 vd. Karş. : Bréhier, 1950 : s. 223). Hem süre ve hem de ders programı, Roma Berytus ve İstanbul okullarında aynı şekilde uygulanıyordu. Her sınıfta okutulan dersler belli idi. VII. yüzyıla kadar bu dersler Grekçe ve Latince okutuluyordu. Yukarda belirtildiği gibi, devlet memuru olmak için Latince bilen ve hukuk eğitimi görmüş kişilere gerek vardı. Berytus'dakine benzer şekilde olan ders programı şöyle idi : Birinci sınıftaki öğrenciler, acemiler (*dupondii*) idi ve Iustinianus döneminde «Yeni Iustinianus'lular» (*Iustinianinovi*) adını aldılar. İkinci sınıftaki öğrenciler «Emirnameciler» (*Edictales*) ve üçüncü sınıftakiler ise *Papinianistae* adını almışlardı. Dördüncü ve beşinci sınıf öğrencilerine ise *Lytæ* deniyordu. Onlar gene okudukları ders kitaplarına göre adlar almışlardı. Yeni gelen öğrencilerin, okul yönetmeliğine göre, okuldaki davranışları belirlenmişti. Buna göre hocalar ile şakalaşamazlar, gürültü yapamazlardı (Ducange, Glossorium, s. 763 : Karş. : Adivar, 1953 : s. 15; Fuchs, 1926 : s. 2).

İmparator Iustinianus'dan önce Roma hukuku öğreten hocalardan biri olan Gaius'un (M.S. 110-180) *Institutiones* adlı, Roma özel hukukuna giriş niteliğindeki kitabı, ders kitabı olarak okutuluyordu. İmparator Iustinianus bu kitabı temel alarak, günün koşullarına uygun bir diğer *Institutiones* hazırlattı. Hukuk öğrenmek isteyen gençlere okutulmak üzere 21 Ekim 533 yılında çıkarılan bir emirname (*imperatoriam*) ile yayınladı. Bunun için Trebonianus'un başkanlığında Theophilus ve Dorotheus gibi değerli hukuk bilginleri görevlendirilmişti. Gaius'un *Institutiones* ve *Res*

Cottidianae adlı eserleri ile klasik Roma hukuk eserlerinden yararlanılarak hazırlanan bu eserde, alınan parçaların kimlere ait olduğu belli değildir. Iustinianus'un bu Institutiones'ini dilimize çeviren Z. Umur'a göre, eser için Ulpianus, Marcianus ile muhtemelen Paulus ile Callistratus'un kitaplarından yararlanılmıştır (Iustinianus, 1955 : s. III-V).

Böylece imparator Iustinianus yüksek okuldaki hukuk bölümünü geliştirmiş, sözü edilen Institutiones'in dışında emirnameleri toplayan *Codex Iustiniani* (529), klasik bilimsel hukuk kitaplarındaki konuları içeren *Digesta* veya *Pandectae* (533) ile kendi icraatı sırasında çıkarttığı emirnameleri toplayan *Novellae* adlı hukuk ve yasa kitaplarını da yayınlamıştır. *Digesta*'nın nasıl okunacağını gösteren *Omnem* adlı eser de bunlara eklenebilir.

Bütün bu çıkartılan yasalar zamana uyarlanarak, mevcut zorlukları ortadan kaldırıyordu. Ve gene bu eserler, Ortaçağ bitiminde *Corpus Iuris Civilis* halinde toplanarak, Roma hukuku için kaynak oluşturdular ve daha sonra Avrupa hukukunun temel kurallarını oluşturdular. Bütün bu yapılarda hukuk eğitim ve öğretiminin rolü büyüktür. Bu ise İstanbul'daki hukuk yüksek okulunun varlığı ile gerçekleşebilmiştir. Diğer bir deyişle, yaşadığımız bu topraklar üzerinde modern, lâik hukukun temelleri atılmıştır.

Doğuda kurulan hukuk yüksek okulları dışında, Batıda da benzer okullar kurulmuş ise de bu konudaki bilgilerimiz daha sınırlıdır. Atina, klâsik Yunan eğitiminin verildiği bir merkezdi ve çeşitli yerlerden gelen bilim adamları buraya gelerek, maaş karşılığında çalışıyordu. Atina Akademisindeki hocalar (sofistae) felsefe, retorik gibi dersler veriyorlardı. Roma döneminde hukuk öğretimi de yapılıyordu. Bunun yanında Yeni Platoncu görüşte felsefe öğretiliyordu. Onun son temsilcisi ise Proclus (M.S. 412-485) idi (Wendel, 1955 : s. 103; Vleeschauwer, 1963 : s. 126). Hem felsefe ve hem de hukuk öğretimi yapan bu okul, IV. yüzyılda, Hristiyanlığın yerleşmesi ile darbe yedi. Vizigot akınları okulu zayıflattı. Daha sonra II. Theodosius'un İstanbul'daki okulu kurması ile pekçok bilim adamı oraya gitti ve bu okul önemini yitirdi. Sonunda imparator Iustinianus'un Hristiyanlık dışında eğitim veren okullara karşı uyguladığı reform sırasında kapatıldı. Hocaları sürüldü, malları müsadere edildi ve Atina bir kültür merkezi olmak-

tan çıktı (John Malalas, Chronographia XVIII; Cod. Iustin. I, 5, 1; 18, 4. Karş. : Vasiliev, 1932 : s. 127). Böylece antik felsefe sona erdi, Yeni Platonculuk tükendi. Batıda gerçek bilim ve felsefe yerine tanrı bilgeliği hakim oldu.

Batıdaki hukuk yüksek okullarından biri de Roma'da idi. Bu şehir de Yunan döneminde önemli bir kültür merkezi idi. M.Ö. 95 yılında Roma'da Latin retorikçisi Plotius Gallus bir retorik okulu kurmuştu (Beck, 1973 : s. 371). İmparator Hadrianus zamanında, Athenaeum burada yer alıyordu. Roma'da Palatin Tepesinde gramer ve retor okulunun yanında hukuk okulunun da bulunduğunu öğreniyoruz. Iuvenalis, onun, Apollon Tapınağı yanında Forumda yer aldığını anlatır ve burada Roma hukuku ile ilgili kitapların bulunduğunu belirtir (Iuvenalis, Saturae, I, 28). Cicero da bu okulda tanınmış olmalı idi. Daha sonraki tarihlerde bu hukuk okulu faaliyetini sürdürüyordu. Okul, Ostrogotlar'ın kralı Totila'nın (M.S. 546-554) Roma'yı işgali sırasında yok olmuş olabilir (Digeste V, I, 18; XX, I, 7; XLVII, 10, 5. Karş. : Adivar, 1953 : s. 14).

Görüldüğü gibi, günümüz modern hukuku ve onun yönlendirdiği hukuk devleti, yüzyıllar boyunca süregelen hukuk eğitimi sayesinde geliştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

AULUS GELLIUS

1960-1961 (Noct. Attic.) Noctes Atticae. Tr. by J. C. Rolfe, 3 vol. (Loeb) : London.

CICERO

1959 (De Legib.) De Legibus (Traité des Lois). Texte établi et tr. par Georges de Plinval (Collection des Université de France) : Paris.

1922 (De Orat.) De Oratore (De l'Orateur). Texte établi et tr. par Edmond Courbaud (Collection de Université de France) : Paris.

1958-1960 (Epist. ad Fam.) Epistulae ad Familiares. Tr. by W. Glyn Williams, 3. reprint (Loeb) : London.

GREGORIUS THAUMATURGUS

1911 Ausgewählte Schriften. Aus dem griechischen übersetzt von P. Hermann Bourrier (Verl. der Jos. Kösel) : München.

IUSTINIANUS

1955 Institutiones. Çev. : Z. Umut (İstanbul Üniv. 641, Hukuk Fak. 132) : İstanbul.

IUVENALIS

1961 (Sat.) Saturae. Tr. by G. G. Ramsay (Loeb) : London.

LIBANIOS

(Or.).

PETRONIUS

1961 The Satyricon. Tr. by M. Heseltine, 9. imp. (Loeb) : London.

PLATON

1988 (Nomoi) Yasalar. Çev. : Candan Şentuna, S. Babür (Ara Yayıncılık Felsefe Dizisi : 1) : İstanbul.

- 1985 (Politeia). Devlet. Çev. : S. Eyübođlu, M. A. Cimcoz, 5. bs. (Büyük Fikir Kitapları Dizisi : 9) : İstanbul.

ARAŞTIRMALAR

- ADIVAR, A. A.
1953 «Bizans'ta Yüksek Mektepler», Tarih Dergisi, 5, 8 : s. 1-54.
- AKSAL, S. M.
1941 Hukuk Tarihi Dersleri : Ankara.
- BECK., F.A.C.,
1973 «Education», The Oxford Classical Dictionary, Reprint; Oxford.
- BREHIER, L.
1950 Les Institutions de l'Empire byzantin. Le Monde byzantin III (Evolution de l'Humanité : 32) : Paris.
- CARCOPINO, J.
1968 Daily Life in Ancient Rome : New Hawen.
- COLLINET
1935 L'Originalité du Digeste : İstanbul.
- DESSAU, H.
1892-1961 Inscriptiones Latinae Selectae, 3 : Berolini.
- DUCHESNE
1910 L'Histoire ancienne de l'Eglise, IV : Paris.
- DULCKEIT, G. - F. SCHWARZ, Römische Rechtsgeschichte. Neu bearbeitete von W. Waldstein, 6. Aufl. (Beck'sche Verl.) : München.
- FUCHS, F.
1926 Die Höheren Schulen von Konstantinopel in Mittelalter : Leipzig-Berlin.

GÖKBERK, M.

1961 Felsefe Tarihi (İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. : 927) : İstanbul.

HENSE-LEONARD

1948 Hellen-Latin Eski-Çağ Bilgisi. Çev. : Suad Baydur (İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. : 371) : İstanbul.

HITTI, P. K.

1957 Lebanon in History from the Earliest Times to the Present (Macmillan and Co) : London.

MARROU, H. - I.

1955 Histoire de l'Education dans l'Antiquité, 3. éd. : Paris.

ORTOLON, M.

1857 Explication historique des Instituts de l'Empereur Justinien, 6. éd. : Paris.

OSTROGOVSKI, G.

1986 Bizans Devleti Tarihi. Çev. : F. Işıltan (Türk Tarih Kurumu Yay. : X, 7) : Ankara.

SARICA, M.

1980 100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi, 3. bs. : İstanbul.

UMUR, Z.

1982 Roma Hukuku (İstanbul Üniv. Yay. : 2960, Hukuk Fak. : 651) : İstanbul.

1987 Roma Hukuku Ders Notları (İstanbul Üniv. Yay. : 102, Hukuk Fak. Diz. : 40) : İstanbul.

1975 Roma Hukuku Lûgatı : İstanbul.

VASILIEV, A. A.

1932 Histoire de l'Empire byzantin. Tr. du russe par P. Brodin et A. Bourguina. Préf. M. Ch. Diehl, I (321-1081) (Editions A. Picard) : Paris.

VLEESCHAUWER, H. J. de

- 1963 History of Western Library III : The Library in the Roman Diaspora (Mousaion 70-74) : Pretoria.

WENDEL, C.

- 1955 Geschichte der Bibliotheken im griechisch-römische Altertum. Ergänzt von Willi Göber (Handbuch der Bibliothekswissenschaft), 2. Aufl. : Wiesbaden.
- 1949 Die griechisch-römische Buchbeschreibung Vergleich mit der des Vorderen Orients (Niemeyer Verl.) : Halle.